

ТЎЛАГОНОВА ШАҲНОЗА

ўқитувчи, ТДШУ

Стереотип бирликларда маъно кўчиш ҳодисаси

Crossref doi: <https://doi.org/10.37547/os/vol-01issue-02-07>

Аннотация. Ушбу мақолада қадимги туркий битиглардаги стереотип бирликларнинг маъно хусусиятлари ҳақида сўз боради. Мазкур бирликларнинг фаоллиги улар ташиётган маъно билан боғлиқ. Стереотип бирликларда маъно кўчиши ҳодисаси учрайди. Кўчма маъно айрим сўзлар асосида юз бермайди, бу бирликлар бутунча, яхлит сўзлар таркибининг барчаси йиғилиб мажозий маънога хизмат қилади. Шу билан бирга айрим бирликларда полисемия ҳам кузатилади. Стереотип бирликларнинг бу хусусияти тил материали сифатида фразеологик бирликларга ўхшаб кетади. Мақолада Стереотип бирликлар таркибидаги лексемаларнинг номинатив ва коннотатив маънолари ёритиб берилган.

Таянч сўз ва иборалар: Қадимги туркий тил, туркий битиглар, стереотип бирликлар, сема, кўчма маъно.

Аннотация. Вданной статье рассматриваются семантические особенности стереотипных единиц в письменные памятники. Активность этих единиц зависит от значения, которое они несут. Феномен смещения значения происходит в стереотипных единицах. Переносное значение не возникает на основе определенных слов. Эти единицы в целом, весь состав целых слов, объединяются и служат переносному значению. Полисемия также наблюдается в некоторых единицах. Эта особенность стереотипных единиц напоминает фразеологизмы как языковой материал. Изучаются номинативные и коннотативные значения лексем в составе стереотипной единицы.

Опорные слова и выражения: Древнетюркский язык, древнетюркские письменные памятники, стереотипные единицы, сема, переносное значение.

Abstract. This article discusses the semantic features of stereotypical units in old turkic text's. The activity of these units depends on the meaning they carry. The phenomenon of meaning shift occurs in stereotypical units. The figurative meaning does not occur on the basis of certain words. These units as a whole composition of the whole words, come together and serve a figurative meaning. Polysemy is also observed in some stereotypical units. This feature of stereotypical units resembles phraseological units as linguistic material. The nominative and connotative meanings of lexemes are studied within the stereotypical units.

Keywords and expressions: old Turkic language, old Turkic text's, stereotypical units, sema, figurative meaning.

Кириш. Дунё туркологлари томонидан қадимги туркий битиглар борасида адабиётшунослик ва тилшунослик жиҳатидан салмоқли тадқиқотлар олиб борилмоқда. Кейинги йилларда қадимги туркий битиглардаги стереотип бирликлар юзасидан айрим фикрлар ўртага ташлана бошлади. Бироқ аксар тадқиқотларда уларга адабий анъана маҳсули сифатида қаралган. Мавжуд илмий ишларда стереотип бирликлар турдош ҳодисалар билан умумлаштириб ўрганилган. Стереотип бирликларни тилшунослик аспектида, хусусан, маъно кўчиш хусусиятларини ўрганиш бирликларнинг ифода имкониятларини очиб беришга хизмат қилади.

Методлар. Мақолада кўтарилган муаммони ёритишда қиёсий-тарихий, семантик-стилистик, анализ-синтез, каби таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Натижалар ва мулоҳаза. Маълумки, маъно кўчиши ҳодисаси кўпинча тилнинг лексик бирликларида учрайди. Бу ҳодиса фразеологизмлар учун ҳам ҳосил. Баъзан контекст талаби билан баъдий матнлар синтактик бирликларида маъно кўчиши содир бўлади. Қадимги туркий битигларда кечган стереотип бирликларда ҳам маъно кўчиш ҳодисаси кузатилади.

Маъно билан боғлиқ фикрлар баёнида сўз семантик структураси, ундаги денотатив ва коннотатив маънолар тўғрисида гапирилади. Масалан, А.Хожиевнинг «Тилшунослик терминлари изоҳли луғати»да шундай изоҳ бор: «Коннотатив маъно денотатив маънога кўшимча равишда экспрессив, услубий муносабат кабиларни ифодаловчи маъно (оттенка); денотатив маъно ажратилгандан кейин ҳосил бўладиган айирмага тенг маъно»¹.

Тилшуносликда маъно кўчиш ҳодисаси ва унинг турлари, масалан, метафора, метонимия, синекдоха, вазифадошлик кабиларнинг лингвистик хусусиятлари юзасида кўплаб тадқиқотлар бажарилган. Масалан, ўзбек тилшунослигида Т.Алиқулов² ҳамда М.Миртожиев³ларнинг монографик ишлари маъно кўчиши ҳодисасига бағишланган тадқиқотлардир.

Айрим ишларда коннотатив маънонинг синтактик ёки грамматик бирликларга хос эмаслиги айтилади, аммо ўзбек тилшуноси Р.Кўнғуров «Тилшуносликда коннотация ҳодисаси лексик бирликларга хос деган фикрларни учратамиз. Ҳақиқатда эса бу ҳодиса синтактик конструкцияларга ҳам хосдир»⁴ деб тушунтиради.

Стереотип бирликларнинг фаол қўлланишидаги асосий омил ҳам улар ташиётган дастлабки маъно эмас, кўчма маънолар эканлиги ойдинлашади. Масалан, *tün udimadim*, *küntüz olurmadi* стереотип бирлигидаги сўзларнинг маъноларини кўриб чиқайлик:

Tün – куннинг бир қисми, қуёш ботганидан анча кейин то тонг отгунича бўлган вақт;

udimadim – инсоннинг физиологик ҳолатини англатади;

küntüz – куннинг қуёш чиққиши ва ботиши оралиғидаги пайт;

olurmadi – инсоннинг физиологик ҳолатини англатади.

Стереотип жумланинг номинатив маъноси инсоннинг тунда ухламаганлиги, кундузи эса дам олмаганлиги англашилади. Матнда эса бундай мазмун қуруқ ахборот тарзида тушунилади, шу боис ўқувчи эътиборини тортмайди.

Жумладаги коннотатив маъно унинг стереотип бирликка айланишига хизмат қилган. Бунда *tün* ва *küntüz* сўзлари узлуксиз вақт, *udimadim* ва *olurmadi* эса ҳаловатсизликни англатишга хизмат қилган. Ушбу ҳаловатсизлик маъносини англатишда жумладаги ҳар бир сўзнинг ўз улуши бор.

Стереотип бирликларда ҳам маъно кўчиши айрим сўзлар асосида юз бермайди, бу бирликлар бутунча, яхлит сўзлар таркибининг барчаси йиғилиб мажозий маънога хизмат қилади. Айни хусусият фразеологик бирликларда ҳам шундай:

Ҳосила маъно бир сўзнинг муайян лексик маъносидан юзага келади. Агар сўз бирон сўз билан бирикиб, бирикма маъносини ҳосил қилар экан, унинг компонентлари бўлган сўздан ҳосила маъно излаш тўғри бўлмайди. Чунки бирикмада фразеологик маъно бўлиб, у бутун бирикма таркибидаги ҳамма сўзлар учун умумийдир. Улар бутунлигича бир тирик жон ҳисобланади⁵.

Шуниси ҳам борки, стереотип бирликдаги лексемаларнинг мавжуд семаларидан айримларининг бирлашуви етказилмоқчи, назарда тутилмоқчи бўлган маъно учун хизмат қилади. Масалан, *tün udimadim*, *küntüz olurmadi* бирлигидаги сўзлар семаларини кўриб ўтайлик:

1. *Tün* лексемасида «сутка»нинг бир неча соатдан иборат «қисми», «қоронғу», «пайт», «ухлаш вақти» (дам олинадиган) семалари мавжуд.

2. *Küntüz* лексемасида «сутка»нинг бир неча соатдан иборат «қисми», сутканинг «ярми», «ёруғ», «пайт», кундалик «машғулот», «вақт» семалари бор.

3. *Udimadim* лексемасида «машғулот», «ҳолати», «дам олмаслик» семаларига эга.

¹Хожиев А. Тилшунослик терминлари луғати. – Т.: Ўзбекистон, 2002. – Б. 51.

²Алиқулов Т. Ўзбек тилида полисемантик отлар: филол.фан.номз ... дисс. – Т., 1966.

³Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Т.: Фан, 1975; ўша муаллиф. Ўзбек тили семасиологияси. – Т.: Мумтоз сўз, 2010.

⁴Кўнғуров Р. Субъектив баҳо формаларининг семантик ва стилистик хусусиятлари. – Т.: Фан, 1980. – Б. 24.

⁵Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Т.: Mumtoz so‘z, 2010. – Б. 81.

4. *Olurmadim* лексемасида «машғулот», «ҳолати», «дам олмаслик» семаларидан тузилган.

Сўзлар ўртасидаги семантик боғланиш классема деб юритилади¹. Шу маънода *udimadim*, *olurmadim* сўзларининг бирикувида ҳам айнан классема иштирок этган. Стереотип бирликда «дам олмаслик» семалари боғланиши натижасида кўзда тугилган маъно юзага келади. Бу ўринда *tün* ҳам ўзининг «ухлаш вақти» семаси билан юқоридаги сўзларга классема бўла олади. Шу ўринда *küntüz* сўзининг қайси семаси боғлиқлик ҳосил қиляпти деган, савол туғилади, чунки унда «дам олиш» маъноси йўқ. Буни мантиқан изоҳлаш мумкин. Юқорида таъкидлангандек, кундузи турли машғулотлар билан банд бўлинади, ана шулар орасида тин олинади. Стереотип бирликнинг биринчи компонентида «тунда дам олмаганлик» таъкидланяпти. Физиологик жиҳатлар инсонни тунда дам олмаса, кундузи дам олиши кераклигини тақозо қилади.

Бундан ташқари *tün* ва *küntüz* сўзлари бирлик шаклида кўплик маъносини ифодалаган ва бу – ўша давр тили учун одатий ҳолат. Натижада, ақлан тасаввур қилиш қийин бўлган «тунлари ҳам, кундузлари ҳам дам олмаслик» маъноси воқеланган. Ушбу жумлани биз фақат мажозий маънода қабул қила олишимиз мумкин бўлади. Бу маъно эса «бирор мақсад йўлидаги ҳузур-ҳаловатсиз»ликни англатади.

Tün ва *küntüz* сўзлари кетма-кет қўлланиб, «дам олинмайдиган» узлуксиз вақтни англатиши бошқа ифодаларда ҳам учрайди:

Üñik meni kücäyür,
Tün-kün turup yiglayu.
Kördi közüim tawraqin,
Yurti qalip aғlayu.

Айтмоқдаки: севги менга азоб бераётир, кеча-кундуз йиғлайман; кўзларим унинг йироқлашганини кўрди, кетида юрти [яъни уй-жойи] йиғлаб қолди².

Маъшуқа ҳажрида қийналган ошиқ ўзининг изтиробларини мазкур мисралар орқали баён этмоқда. «*Tün-künturup yiglayu*» жумласидаги *tün-kün* бирикмаси узлуксиз давом этаётган вақтни англатмоқда. Кўпинча, инсон бир нарсанинг ўй-ташвишига тушганда, ўз кечинмаларини мазкур бирикма орқали ифодалайди. Шеърда лирик қаҳрамон туну кун (давом этаётган вақт) фақат йиғлайди. Бу бирлик орқали баъзи ўринларда қувончли ҳолатлар ҳам акс эттирилган.

Яна бир мисол:
İwriq başi qazlayu,
Sağraq tolu közläyü,
Saqinç quñi kezläyü,
Tün-kün bilä sewnälüm.

Айтмоқдаки: Ивриқ [май идиши]нинг боши ғоз кабидир, қорни [май турадиган қисми] кўз (қосаси) каби тўлган. Қайғуни унинг тагига қўмайлигу, кеча-кундуз севинайлик³.

Дўған Аксан ўз таснифида стереотип бирликлар таркибида *tünlü künlü* (туну кун)ни ҳам келтиради. Изоҳида ҳозирги Туркия туркчасидаги *geceli gündüzlü, gece gündüz* бирикмаларини кўрсатади⁴.

Турфондан топилган васиқалар тадқиқида Қ.Содиқов мавжуд стереотип бирликларга эътибор қаратади. Стереотиплардаги маъно кўчишини эса қуйидагича очиклайди:

Васиқаларда кечган *örü taуqa, qudi quimqa barsar* жумласини кўзда тутадиган бўлсак, бу жумлада «шимол» ва «жануб» тушунчаси йўқ. Ундаги *örü taу* – «юқори тоғ» ҳамда *qudi*

¹Бу ҳақда қаранг: Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. – Т.: Mumtoz so‘z, 2010. – Б. 14-20.

²Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк. Нашрга тайёрловчи ва кириш сўз муаллифи: Қ.Содиқов. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2017. – Б. 413.

³Ўша асар. – Б. 53.

⁴Doğan Aksan. Göktürk yazıtlarında söz sanatları güçlü anlatım yolları // Türk dili araştırmaları yılığı – Belleten. Cilt 38. – İstanbul, 1990. – S. 7.

quim «куйи кум» ифодаси «тўрт томон; ўзи истаган ер» маъносида; «юқори тоққа (борадими), куйи кумга борадими», яъни «истаган ерида; ҳамма ерда» англамида келган...

Ушбу мисолимиздаги *örü tayqa, qudi quimqa barsar* бирикмасидаги *örü tay* – «юқори тоғ» ҳамда *qudi quim* – «куйи кум», уларни ўзаро қаршилантириш йўли билан бадийий санъат ҳосил қилинмоқда; «юқори тоққа (борадими), куйи кумга борадими» деган маънода, яъни «истаган ерида; ҳамма ерда» англамида келган. Фикрни бу тарзда ифодалаш расмий битиглар услуби учун ғайри-одатий, лекин матннинг таъсирини ошириш, ифода бадийлигини таъминлаш, «эркинлик» тушунчасини теран англатиш мақсадида ана шу ибора қўлланилган¹.

Битигларда қўлланган *tört buluq* (тўрт тараф) бирикмаси ўзида бир қанча маънони акс эттиради. Шулардан биринчиси, «кенглик», «бепоёнлик» маъносидир:

Tägrı yarlıqaduq üçün özüm olurtuquma tört buluqdaqi bodunuğ etdim

(Мазмуни: Тангри ёрликагани учун ўзим (хоқон бўлиб) турганимда тўрт тарафдаги халқни тартибга солдим) (Хб.9)².

Қ.Содиқовнинг ёзишича, эски турклар «тўрт кутб»ни *tört buluq* ёки *tört sarı* деб атаганлар. *Tört buluq, tört sarı* тушунчалари «кенглик», «замин бепоёнлиги»ни ҳам билдирган. Жумладан, бадийий адабиётда эл қахрамонларининг чексиз ерларда ҳукмронлик қилгани, уларнинг куч-қудрати айна тушунчалар билан таъриф этилган³.

Бу бирикманинг айна маънони ифодаловчи *törttin sınar* шакли ҳам қадимги битигларда мавжуд. Хусусан, «Олтин тусли ёруғ»да Чамбудивип номли мамлакатнинг элиги Махаради шундай таърифланади:

Törttin sınar yer orunuğ iymiş basmiş, öküşkä ayatmiş ağırlatmış, ürük uzatı köni nomča törüçä başladaçı, imäriğmä qamağ bodunin qarasin aşmişüklitmiş, qoptin sınar yağisiz yawlaqsiz erti.

(Мазмуни: Дон-дун, мол-мулкка тўла, алпу мерган, кучли черикка эга, тўрт томондаги ерни ўзига бўйсундирган, кўпнинг ҳурматини қозонган, азалдан адолатли сиёсат юритган, бўйсунган барча элларнинг халқини кўпайтирган, ён-вери бутунлай ёвсиз-ёвузсиз эди) (А Ҳар).

Мазкур бирикманинг иккинчи маъноси – «қуршов»ни англатади:

Tört buluq qop yağı ermis, sü süläpän tört buluqdaqi bodunuğ qop almıs, qop baz qilmıs.

(Мазмуни: Тўрт тараф бутунлай душман экан. Қўшин тортиб, тўрт ёқдаги халқни бутунлай олганлар, бутунлай бўйсундирганлар) (К.2).

Айна иллюстратив мисолда *tört buluq* (тўрт тараф)нинг икки маънода қўлланганлигини кўриш мумкин. Масалан, дастлабки қисмда – *tört buluq qop yağı ermis* қуршовда қолган халқ тасвирида қўлланган бўлса, *sü süläpän tört buluqdaqi bodunuğ qop almıs* жумласида эса бу бирлик «чексиз ер»ни назарда тутмоқда.

Ушбу бирлик «билим», «тажриба» маъносини ҳам англатади. Бу маъно «Хуастуанифт»нинг эски туркча версиясида келади:

1. ... [bošu]ğali (?) y(a)ruqu[ğ]
2. ... [t]ägzinür : tört buluq[uğ]
3. ... [bi]lmätin kün ay t(ä)ñrikä iki
4. ... [t(ä)ñr]ilärkä näçä yaz(i)nt(i)m(i)z ärsär
5. ... [t(ä)ñri] tipän kirtgünmäd(i)m(i)z ärsär :
6. ... [čul]vu saw sözläd(i)m(i)z ärsär : y(ä)mä kün ay

¹Содиқов Қ. Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган этнолингвистик жараёнлар. – Т.: Академнашр, 2018. – Б. 316.

²Ушбу мақолада куйидаги қисқартмалар қабул қилинди: *К* – Кул тигин битиги; *Ka* – кичик битиг, *K, Kb* – улук битиг, *K.I-III, Kc* – тошнинг тарошланган қирралари ва терс томонидаги ёзув; *X* – Билга хоқон битиги; *X* – тошнинг юз томонидаги ёзув, *Xa, Xb* – икки ёнидаги ёзув, *Xc* – тошнинг терс ёғидаги ёзув, *X.I-II* – тарошланган қирралардаги ёзув; *Ton* – Тўнқоқ битиги; *A Ҳар* – Олтин тусли ёруғ (Содиқов Қ. Эски туркий битиглар. – Т.: ТошДШИ, 2009);

³Содиқов Қ. Қадимги туркий тил. – Т.: ТошДШИ, 2009. – Б. 232.

7. ... [är]ksizin tuğar batar ärki ...
8. ... [ärs]är : k(ä)ntü özümüzni күntä ayda
9. [öñi]biz tidim(i)z ärsär : bu ikinti bilmätin yaz(i)nmış ...
10. ... M(a)na[star xir]za

(1) ... кутилмоқ учун ёруғни (2) ... эврилур. Тўрт ёкни (3) ... билмайин Кун-ой тангрига, икки (4) ... тангриларга қанча ёзуқ қилган бўлсак, (5) ... тангри деб топинмаган бўлсак, (6) ... ёлғон сўзларни айтган бўлсак, яна Кун-ой (7) ... эркисиз ҳолда туғар ва ботар [яъни Куннинг туғиши ва ботиши] истаги ... (8) ...эса, ўз-ўзимизни Кундан, Ойдан (9) юқори кўйган бўлсак, бу иккисини билмай, ёзуқ қилган ... (10) ... Ёзуғимизни кечиргайсан!) (ХТ).

Tört buluq[uğ] [bi]lmätin (тўрт ёкни билмайин) бирикмасида *tört buluq* бирлигидаайнан теваарак-атроф, томонлар назарда тутилмаган. У инсоннинг билими, хабардорлиги, тажрибасини англатади. Ҳозирда ҳам ушбу бирликнинг муқобиллари мавжуд. Айни вазиятларни ифодалашда «паст-баландни билиш», «оқ-қорани таниш», «увол-савобини тушуниш» тарзидаги бирликлардан фойдаланилади. Алишер Навоий асарлари тилида ҳам мазкур бирикма «ҳар тараф» тарзида учрайди ва «xabardorlik» маъносини ифодалайди:

*Хаёлида кеча-кундуз ул эрди,
Тилида кеча-кундуз сўз ул эрди.*

*Вале мавқуф эди мунҳиларига
Ки, не келгай алар инҳиларига.*

*Алар ҳам ҳар тарафдинанглабон ҳол,
Келибон қилдилар билганни ирсол¹.*

Ушбу шеърий парчада Хусравнинг куну тун Ширин хаёлида бўлганлиги, лекин (Хусрав) хабарчиларига нималар маълумлигини, улар қандай хабар келтиришини билмас эди. Уша хабарчилар турли тарафдан маълумотлар йиғиб, шоҳга маълум қилишади.

Куйидаги мисолда ҳам айни маъно кузатилади:
*Ҳар тарафдинки сўз суол этти,
Посухи ани гунгу лол этти².*

Юқорида биз кўрган маъно кўчиш ҳолатлари стереотип бирликларда полисемия –кўп маънолилиқ шаклланишини таъминлаган. Зеро, полисемия фақат маъно таракқиёти, маъно кўчиши натижасида юзага келади.

Тўнюқуқ битигида шундай жумла бор:

Ar qoy, aq arğūğ ulğartdim, basiniğma yağiğ kälürür ärtim, qağanimin sü ältimiz, täñri yarliqazu.

(Мазмуни:Кўнғир кўй, оқ отни улғайтирдим. Босадиган ёвни поймол қилғучи эдим. Хоқони билан лашкар тортдик, тангри ёрлиқасин) (Тон,53).

Битигнинг ўзидан, бошқа тарихий манбалардан Тўнюқуқнинг давлат арбоби эканлиги маълум бўлади. Юқоридаги жумлада эса у кўнғир кўй ва оқ отни боқиб улғайтирганлигини айтади. *Ar qoy, aq arğūğ ulğart-* жумласини ҳам стереотип бирликлар сирасига киритиш мумкин вабунда унинг кўчма маъноси назарда тутилади.

Бу ўринда, кўчма маъно эҳтимоли катта, чунки ушбу жумлагача Тўнюқуқ қилган буюк ишлари, жанглари хусусида сўзлайди. Турк халқи ва хоқони учун қилган меҳнатини эътироф этади. Сўнгра кўнғир кўй ва оқ отни улғайтирганини таъкидлайди. Яъни *ar qoy, aq arğūğ ulğart* ҳам Тўнюқуқ амалга оширган оламшумул ишларидан бири бўлиши лозим. Энди ана шу жумла маъносини очишга ҳаракат қиламиз:

1. Ушбу жумла ёши улуғ, тажрибали, тадбирли кишининг хизматларига ишора қилади. Бу ўринда *ar qoy* – кўнғир кўй ва *aq arğūğ* – оқ от символик характерга эга. Яъни Тўнюқуқ ўз тадбиркорлиги билан халққа манфаат етказадиган кишиларни тарбиялаганига ишорадир.

¹Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ. 8 том. – Т.: Фан, 1991. – Б. 314.

²Алишер Навоий. Сабъан сайёр. МАТ. 10 том. – Т.: Фан, 1992. – Б. 167.

2. Ушбу жумла халқ озиғи ва мудофаасини таъминлаган кишига нисбатан қўлланган. Бу ўринда ҳам *ar qoy* – кўнғир қўй ва *aq arguğ* – оқ от символик характерга эга. *Ar qoy* (кўнғир қўй) орқали халқ озуқасини таъминлаган бўлса, *aq arguğ* (оқ от) билан эса турк элининг мудофааси мустаҳкамланган. Бу улуғ ишларнинг бошида хоқон ва унинг донишманд вазири Тўнжук турган.

«Битигларда «оқ от» ғалаба ва муваффақият рамзи сифатида келади. Кул тигиннинг қайси рангдаги отни миниб жангга кириши алоҳида диққат билан эсланади. У бўз ва тўрик отни миниб жангга киради, лекин ҳар икки от ҳам ўлади. Аммо оқ отни миниб кирганида от ҳалок бўлмайди, Кул тигин ҳам зафар қозонади¹.

«Мудофаа» маъносида яна бир жумла учрайди:

Bu türk bodunqa yaraqlıǵ yaǵıǵ kältürmädim, töǵünlüǵ atıǵ yügürtmädim.

(Мазмуни: Бу турк халқига яроқли ёвни келтирмадим, яловли отни югуртирмадим) (Т. 54).

Ушбу жумла оғзаки ва ёзма адабиётда учрайдиган «ёвни яқин йўлатмади» каби мудофаа мазмунини ифода этади.

Toqli-böri qatilsun (қўзи ва бўрилар аралашсин) стереотип бирлигида ҳам кўчма маънодаги сўз бор. Стереотип бирлик сифатида ушбу жумлада икки босқичли маъно кўчишини кузатиш мумкин. Биринчиси – аллегориядир.

Toqli (қўзи) кўп ҳолларда *беозор*, *ожиз инсон* рамзи; *böri* (бўри) *абжир*, *ёвуз*, *золим*, *кучли инсон* рамзи ҳисобланади.

Иккинчи босқичда ҳам рамзийлик бор бўлиб, қўй ва бўрининг аралашиб юриши моҳиятан жамиятда *тенглик*, *адолат* ўрнатилганини англатишга хизмат қилган:

Endik kiši tetilsün,

El törü yetilsün,

Toqli-böri qatilsun,

Qaŋǵu yemä sawilsun

(Мазмуни: Қиличимиз билан қайғуни очайликки, аҳмоқлар эсини топсин, мамлакат (иши) тузалсин, қўзилар ва бўрилар тинч-тотув яшасин, биздан қайғу-ғам кетсин)².

Ушбу парчада қаторма-қатор тинч ва адолатли, фаровон ҳаёт васф қилинган.

Ҳар бир стереотип бирлик образли тафаккур маҳсули сифатида юзага келади. Хусусан, қуйидаги узун жумлани биргина «бўйсундирди» ёки «енгди» сўзи билан алмаштириш мумкин (албатта бу сўзлар мазкур жумла каби эстетик таъсирни бера олмайди):

Tänri yarliqaduq ücün älligig älsirätmis, qaǵanliǵıǵ qaǵansiratmis, yaǵıǵ baz qilmis, tizligig sökürmis, başliǵıǵ yüküntürmis... törüg qazǵanıp aça barmis.

(Мазмуни: Тангри ёрлиқгани учун эли борни элидан айирган, хоқони борни хоқонидан айирган, ёвни қарам қилган, тиззаси борни чўктирган, боши борни юкунтирган... ҳукмронлик қилиб вафот этган) (К. 15).

Ушбу жумла Кул тигин битигининг ўзида бир неча бор қайтарилади, яъни жумла турли вариантларда уч ўринда ишлатилади. Аввалги иккиси ушбу хоқоннинг ота-боболари Истами ва Бумин хоқонлар таърифида келтирилган бўлса, сўнггиси ўзининг фотиҳлик ва ҳукмдорлик фаолияти таърифида келган.

Ушбу жумла бешта компонентдан ташкил топган бўлиб, уларнинг ҳар бирида «енгди», «асир қилди», «банди қилди» маъноси мавжуд. Дастлабки иккиси – *älligig älsirätmis* (эли борни элидан айирган), *qaǵanliǵıǵ qaǵansiratmis* (хоқони борни хоқонидан айирган) жумлаларда «эгаллик қилмоқ» ва «махрум этмоқ» маъноларига асосланган ҳолда ўзига хос ифода яратилган.

Ушбу бирикмалар маъносини тўла англаш учун уларни синчиклаб кўриб чиқамиз. *Älligig* сўзи «эли бор, элли одам» маъносини билдиради. Аслида *ällig* от туркумидан ясалган сифатдир, яъни қадимги туркий тилда биз юқорида кўраётган компонентлар таркибидаги -

¹Раҳмонов Н. Култегин ёдгорлигининг поэтикаси / Ўлмас обидалар. – Т.: Фан, 1989. – Б. 223.

²Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк. Нашрга тайёрловчи ва кириш сўз муаллифи: Қ.Содиқов. – Б. 55.

liq, -liğ, -lik, -lig / -luq, -luğ, -lük, -lüga ффикси отдан сифат ясовчи кўшимчадир. Бирикма таркибида эса ушбу сифат отлашган. Таркибдаги *-ğ, -g (-iğ, -ig / -uğ, -üg)* эса қадимги туркий тилдаги тушум келишиги кўшимчасидир¹, яъни, *äl* (от), *ällig* (сифат яъни, элли), *älligig* (от).

Älsirätmis феълнинг сифатдош шакли бўлиб, таркибдаги *-sira, -sirä* аффикси «исташ», «зор бўлиш» маъносини берувчи феъл ясайди. Таркибдаги *-at, -ät* орттирма нисбат феъллини ясовчи кўшимчаси; *-mis, -mis* сифатдош ясовчи кўшимча. Ушбу кўшимча, айни пайтда, ўтган замонни англатишга ҳам хизмат қилади.

Älligig älsirätmis бирикмаси дастлаб «элли одамни элига зор қилди, элидан айирди» маъносини беради. Юқоридаги таҳлилни *qağanlığig qağansiratmis* жумласига нисбатан ҳам айтиш мумкин.

Ҳар бир компонентда (*yağig baz qilmis* дан ташқари) маъно кўчиш ҳодисаси кузатилади. Куйида бериладиган икки жумладаги маъно кўчишини ҳам икки босқичли дейиш мумкин.

Tizligig sökürmis (тиззаси борни чўқтирган), *başliğig yüküntürmis* (боши борни юкунтирган) жумлаларидаги *tizligig, başliğig* сўзларида синекдоха усули билан маъно кўчган. Яъни *tizli* (тиззаси бор) ва *başli* (боши бор) инсонтана аъзолари номи орқали инсон англатиляпти, қисм орқали бутун тушунилмоқда. Компонентларда дастлабки босқичдаги маъно кўчиш ҳодисаси айни сўзлардаги маъно кўчишини қамраб олади. Иккинчи босқичда эса синтактик бирлик ҳолатида маъно кўчади. *Tizligig sökürmis* (тиззаси борни чўқтирган); *başliğig yüküntürmis* (боши борни юкунтирган) – банди қилмоқ.

Умуман олганда, стереотип бирлик таркибдаги ушбу икки компонентни фразеологизм сифатида қабул қилиш лозим, чунки айни компонентларда маънонинг қайта шаклланиши кузатилади. Бу ҳодиса транспозиция термини билан изоҳланади.

Стереотип бирликлардаги ушбу ҳолат фразеологизмлардаги мавжуд транспозиция ҳолатига ўхшашидир.

Транспозиция дейилганда, тил элементларининг ўзига хос бўлмаган вазифа ва маънода қўлланиши назарда тутилади. Транспозицияда эркин боғланма ёки гапнинг тўғри маъносидан келиб чиқмайдиган фразеологик маъно юзага келади. Ўзбек тилида фразеологизмларнинг аксарияти транспозиция асосида юзага келади. Масалан, «пешанасини силамоқ» бирикмаси икки маънода қўлланилади. Биринчидан, бирикмани ташкил этган «пешанасини» ва «силамоқ» лексемалари ўз маъно мустақиллигини сақлаган ҳолда бир-бири билан боғланиб келади ва компонентларнинг маъно йиғиндисини ифода этади. Иккинчидан, «пешанасини силамоқ» – замхўрлик қилмоқ маъносидан ҳам қўлланади. Бунда «пешанаси» ва «силамоқ» лексемалари ўз маъно мустақиллигини сақламайди, чунки улар «компонентларининг оддий йиғиндиси бўлмай, умумлашма, устама маъно, шу билан бирга, кўчма маъно сифатида гавдаланади»².

Таъкидлаш керакки, қайта шаклланган ушбу маъно дастлабки эркин бирикмадаги маънодан у қадар узоқлашмаган. «Асир олиш» образли тасаввурда айни тасвирдаги ҳолатда намоён бўлади: *Tizligig sökürmis* (тиззаси борни чўқтирган); *başliğig yüküntürmis* (боши борни юкунтирган). Яъни асир олинган халқ ёки инсон тиз чўққан ва боши эгик ҳолда гавдаланади.

Юқоридагиларни ҳозирги кунда ўзбек тилида қўлланадиган «тиз чўқтирди», «бош эгдирди» каби фразеологизмларга қиёс қилсак, орада ўтган бир неча юз йилликлар тилнинг ифода принципларини ўзгартирмаганлигининг гувоҳи бўламиз.

Жумлада ўзига хос лексик-грамматик градация бор. Ифодалиликни аста-секин кучайтириб ёки пасайтириб боришдан иборат бу усулдан таркибида уюшган компонентлари мавжуд бўлган синтактик конструкцияларда фойдаланилади. Жумлада лексик-грамматик градацияга мувофиқ интонация ҳам аста-секин кўтарила боради ва кульминацион нуқтага етади.

¹Бу ҳақда қаранг: Содиков Қ. Қадимги туркий тил. – Т.: ТошДШИ, 2009.

²Маматов А. Ўзбек тилида фразеологизмларнинг шаклланиши масалалари: филол.фан.номз. ... дисс. – Т., 1999. – Б. 40.

Градацияда мазмун ва функцияси жиҳатидан ўзаро яқин бўлган нутқ бирликларининг уюшиб келиши кузатилади, бунинг натижасида фикр тадрижий ривожлантирилади. Градациядан кўпинча поэтик нутқ кўринишларида фойдаланилади¹.

Юқорида келтирилган стереотип бирлик беш компонентининг ҳар бири бир маъно теварагида уюшиб келади. Улар бир умумий маънони таъкидлашга ва таъсирни кучайтиришга хизмат қилган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, стереотип бирликларда маъно кўчиш ҳодисаси кузатилади. Уларнинг қадимги туркий матнларда фаол қўлланишининг сабаби айни тип бирликлардаги номинатив маъно эмас, кўчма маъно билан боғлиқдир. Айрим стереотип бирликларда эса кўп маънолилиқ ҳам учрайди. Стереотип бирликларда маъно кўчишининг рамз, аллегория, синекдоха каби турлари мавжуд.

---

¹Мамажонов А. Қўшма гап стилистикаси. – Т.: Фан, 1990. – Б. 42.

